Kechirim nutqiy akti va uning o‘zbek tili birliklaridagi ifodasi

Navoiy davlat universiteti
Haydarova Dilafruz

Annotatsiya. Mazkur maqolada kechirim nutqiy aktining pragmalingvistik mohiyati, uning kommunikativ vazifalari hamda o‘zbek tilida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Nutqiy akt nazariyasining asosiy tamoyillari asosida kechirimning ekspressiv nutqiy akt sifatidagi o‘rni yoritilib, uning leksik, grammatik va pragmatik vositalar orqali voqelanishi misollar asosida izohlanadi. Shuningdek, o‘zbek xalqining nutq odobi va milliy-madaniy qadriyatlari kechirim ifodalarining shakllanishi hamda qo‘llanishiga qanday ta'sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari kechirim nutqiy akti shaxslararo munosabatlarni tartibga soluvchi, muloqot samaradorligini ta'minlovchi muhim pragmatik vosita ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: pragmalingvistika, nutqiy akt, kechirim, ekspressiv nutqiy akt, kommunikativ kompetensiya, nutq odobi, o‘zbek tili.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til inson faoliyatining ajralmas qismi, ijtimoiy munosabatlarni amalga oshirishning asosiy vositasi sifatida qaralmoqda. Til birliklarini faqat grammatik yoki semantik jihatdan emas, balki ularning real kommunikativ vaziyatda qanday vazifani bajarishini o‘rganish pragmalingvistikaning asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Aynan pragmalingvistika til va nutqning inson omili bilan bog‘liq jihatlarini, ya'ni so‘zlovchining maqsadi, tinglovchining qabul qilishi hamda muloqot sharoitining nutq mazmuniga ta'sirini tadqiq etadi.

Nutqiy akt nazariyasi pragmalingvistikaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u XX asrning ikkinchi yarmida jadal rivojlandi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, inson gapirar ekan, shunchaki axborot uzatmaydi, balki muayyan harakatni ham amalga oshiradi. Buyruq berish, iltimos qilish, tabriklash, minnatdorchilik bildirish, va'da berish, kechirim so‘rash kabi kommunikativ harakatlar nutqiy aktlar sifatida talqin qilinadi. Ular orasida kechirim nutqiy akti shaxslararo munosabatlarni tartibga solish, buzilgan kommunikativ muvozanatni tiklash hamda ijtimoiy hamjihatlikni saqlash nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega.

Kechirim insonning sodir etgan xatosi yoki noqulay harakati oqibatida yuzaga kelgan salbiy kommunikativ vaziyatni yumshatishga qaratilgan nutqiy harakatdir. Shu sababli kechirim faqat lingvistik hodisa emas, balki psixologik, madaniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog‘liq kommunikativ jarayon ham hisoblanadi. Ayniqsa, o‘zbek xalqining muomala madaniyatida hurmat, odob va kattaga ehtirom tamoyillari kechirim ifodalarining tanlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Nutqiy akt nazariyasining asoschilari J. L. Austin va J. R. Searle nutqni harakat sifatida talqin qilganlar. Ularning fikriga ko‘ra, har bir nutqiy birlik uch bosqichda namoyon bo‘ladi: lokutiv akt (gapning aytilishi), illokutiv akt (so‘zlovchining kommunikativ maqsadi) hamda perlokutiv akt (tinglovchiga ko‘rsatiladigan ta'sir). Kechirim aynan illokutiv maqsadning yorqin ko‘rinishi bo‘lib, uning asosiy vazifasi suhbatdoshning ranjishini kamaytirish va ijtimoiy munosabatlarni tiklashdan iborat.

J. R. Searle tasnifiga ko‘ra, kechirim ekspressiv nutqiy aktlar guruhiga kiradi. Chunki unda so‘zlovchi o‘zining ichki hissiy holatini – afsus, pushaymonlik, uyalish yoki javobgarlik hissini ifodalaydi. Biroq kechirim oddiy hissiy ifoda emas. U tinglovchi tomonidan qabul qilinishi va samimiy deb baholanishi kerak. Aks holda kommunikativ maqsad amalga oshmaydi.

Kechirim nutqiy aktining muvaffaqiyati bir necha omillarga bog‘liq. Birinchidan, so‘zlovchi sodir etilgan xatoni tan olishi zarur. Ikkinchidan, pushaymonlik samimiy ifodalanishi lozim. Uchinchidan, kelgusida bunday holat takrorlanmasligiga ishora qilinishi kommunikativ samarani oshiradi. Demak, kechirimning pragmatik qiymati faqat aytilgan so‘zlarda emas, balki ularning kommunikativ vaziyatga mosligi va samimiyligida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida kechirimni ifodalovchi vositalar juda boy va rang-barangdir. Ular kommunikativ vaziyat, suhbatdoshlarning o‘zaro munosabati, yoshi, ijtimoiy mavqei hamda rasmiylik darajasiga qarab tanlanadi. Kundalik muloqotda eng ko‘p uchraydigan birliklar *"kechirasiz", "meni kechiring", "uzr", "uzr so‘rayman", "aybimni kechiring", "xafa qilgan bo‘lsam, uzr"* kabi shakllardir.

Masalan, **"Kechirasiz, sizni kuttirib qo‘ydim"** jumlasida so‘zlovchi nafaqat kechirim so‘raydi, balki o‘z xatosini ham tan oladi. **"Uzr, telefoningizga javob bera olmadim"** shaklida esa sabab ko‘rsatish orqali kechirimning ishonchliligi kuchaytiriladi.

Rasmiy uslubda qo‘llanadigan kechirim ifodalari yanada murakkabroq tuzilishga ega bo‘ladi. Masalan: **"Yuzaga kelgan noqulaylik uchun uzr so‘raymiz"**, **"Keltirilgan noqulaylik uchun mijozlardan uzr so‘raymiz"** kabi iboralar davlat idoralari, xizmat ko‘rsatish tashkilotlari hamda ommaviy axborot vositalarida keng qo‘llaniladi. Bu shakllarda individual emas, balki institutsional javobgarlik ifodalanadi. O‘zbek tilida kechirimning bilvosita ifodalari ham uchraydi. Masalan, **"Aybga buyurmang"**, **"Gunohimdan o‘ting"**, **"Nojo‘ya gapirib qo‘ygan bo‘lsam..."** kabi birliklarda kechirim to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki odob me'yorlariga mos yumshoq shaklda ifodalanadi. Bunday birliklar milliy nutq madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Kechirimning pragmatik mazmuni faqat til birliklari bilan emas, balki ekstralingvistik omillar bilan ham belgilanadi. So‘zlovchining ovoz ohangi, mimikasi, imo-ishoralari, vaziyatning jiddiyligi hamda suhbatdoshlarning o‘zaro munosabati kechirimning ta'sirchanligiga bevosita ta'sir qiladi.

Masalan, bir xil **"Uzr"** so‘zi samimiy ohangda aytilganda chin afsuslanishni bildirishi mumkin, sovuq yoki befarq ohangda aytilganda esa rasmiy yoki majburiy kechirim sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun pragmalingvistika kechirimni faqat matn doirasida emas, balki butun kommunikativ vaziyat bilan bog‘liq holda o‘rganadi. Bundan tashqari, kechirimning kuchlilik darajasi ham turlicha bo‘ladi. Kichik noqulayliklarda oddiy **"Uzr"** yetarli bo‘lsa, jiddiy xatolarda **"Meni kechiring, bunday holat boshqa takrorlanmaydi"** kabi kengroq va samimiyroq shakllar qo‘llaniladi. Bu esa kechirimning kommunikativ strategiya sifatida vaziyatga mos ravishda tanlanishini ko‘rsatadi.

O‘zbek xalqining muomala madaniyatida hurmat va kamtarlik muhim axloqiy qadriyatlar hisoblanadi. Shu sababli kechirim ifodalari ko‘pincha odob formulalari bilan birga qo‘llanadi. Ayniqsa, yoshi ulug‘ insonlarga murojaat qilganda **"Kechiring"**, **"Aybga buyurmang"**, **"Gunohimdan o‘ting"**, **"Noqulaylik uchun uzr"** kabi shakllar ko‘proq ishlatiladi.Milliy madaniyatda kechirim ko‘pincha nafaqat aybni tan olish, balki suhbatdoshga hurmat ko‘rsatish vositasi ham hisoblanadi. Ayrim hollarda shaxs aybdor bo‘lmasa ham, vaziyatni yumshatish yoki muloqot madaniyatini saqlash maqsadida kechirim ifodasidan foydalanadi. Bu esa o‘zbek tilidagi kechirim aktining odob va xushmuomalalik tamoyillari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kechirim nutqiy akti ekspressiv nutqiy aktlarning eng muhim turlaridan biri bo‘lib, u kommunikativ munosabatlarni tiklash, ijtimoiy muvozanatni saqlash hamda shaxslararo hurmatni mustahkamlash vazifasini bajaradi. O‘zbek tilida kechirimning ifodalanish vositalari juda boy bo‘lib, ular leksik, grammatik, uslubiy hamda pragmatik jihatdan rang-barangdir. Ularning qo‘llanishi muloqot vaziyati, milliy madaniyat, nutq odobi va kommunikativ maqsad bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois kechirim nutqiy aktini lingvopragmatik nuqtayi nazardan tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Kelgusida ushbu nutqiy aktni diskurs tahlili, korpus lingvistikasi hamda qiyosiy pragmatika asosida o‘rganish ilmiy jihatdan muhim natijalar berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press, 1962.
2. Searle J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Leech G. *Principles of Pragmatics*. London: Longman, 1983.
4. Brown P., & Levinson S. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
5. Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.

6. Nurmonov A. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Akademnashr.
7. Mahmudov N. *Til va nutq*. Toshkent: Ma'naviyat.